

**Поховання VII—VI ст. до н. е.  
на р. Тенетинці \***

У зв'язку зі зростаючим інтересом до проблеми походження лісостепових культур скіфського часу важливого значення набувають матеріали з курганів на берегах р. Тенетинки (басейн р. Тясьмина), досліджених у 1887—1889 рр. О. О. Бобринським<sup>1</sup>. Здобутий під час розкопок археологічний комплекс періоду раннього залізного віку (VII — початок VI ст. до н. е.), має значну наукову цінність.

Могильники розташовані на підвищенні схід від Смєли на лівому березі р. Тенетинки (інша назва — Попівка), яка перетворилась зараз на пересихаючий струмок. Основну групу відомих нам поховань VII ст. до н. е. становлять тілопокладення у спеціально насипаних курганах. На площі радіусом близько 2 км наявні сім невеликих могильників з різною кількістю курганів<sup>2</sup>. Ранні поховання розкопані у могильниках «А», «В», «F», «G». Найбільший («А») крайній з півдня, розміщувався праворуч від шляху з м. Смєли у с. Михайлівку (колишні Пруси), поряд з поселенням VII—VI ст. до н. е.<sup>3</sup> Він налічував 200 курганів, розташованих на підвищенні Шийчин Шпиль. Круті схили з трьох боків оточені ярами, і лише на сході вузька смужка землі веде до навколишньої місцевості. Кургани невисокі (1—2,5 м), вони утворюють витягнуте кільце по краю підвищення і щільно прилягають один до одного так, що насипи деяких з них злились полами.

О. О. Бобринський дослідив у східній, західній і південній частинах могильника 58 курганів. Виявлені тут поховання здебільшого зруйновані. Ранньоскіфські знайдено у 18 курганах<sup>4</sup>. Більшість поховань за складом інвентаря належать до VI—IV ст. до н. е., деякі за браком речей не вдалося датувати.

Поховання VII — початку VI ст. до н. е. залягали під насипом над рівнем ґрунту, а іноді у могильних ямах, заглиблених у ґрунт лише на 0,2—0,24 м. В поодиноких випадках вони перекриті зверху деревом. Більшість ранніх поховань були основними в курганах, нерідко вони зруйновані пізнішими. Кістки померлих безладно розкидані, а іноді й зовсім відсутні. Речі, що входили до інвентаря, в багатьох випадках розбиті і також розкидані. Встановити положення та орієнтацію кістяків і повний склад речей можна лише на підставі двох не порушених поховань — жіночого (курган № 107) і чоловічого (курган № 113).

*Курган № 113* (висота — 2,3 м, діаметр — 54 м) містив три поховання: два зруйнованих у насипу і одне в ґрунтовій могильній ямі. Одне з впускних поховань виявилось безінвентарним, а в другому (розташованому по центру насипу), трохи нижче від розкиданих і подрібнених кісток жінки, трапились орнаментований черпак і круглотілий келих (рис. 1, 1; 2). Під насипом, також у центрі, було основне чоловіче поховання у прямокутній ямі (розмірами 2,2×1,65 м), заглибленій у ґрунт лише на 0,25 м і обкладеній деревом. Витягнутий кістяк лежав на спині, головою на південний захід, ліва рука піднесена до рота, фаланги її пальців зігнуті. Біля голови стояв великий черпак, у ньому — такий же, менших розмірів. Тут також були бронзова шпилька і ула-

\* Стаття написана за матеріалами О. О. Бобринського.

<sup>1</sup> А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели, т. II, СПб., 1894.

<sup>2</sup> Там же, стор. 52—101 (план I—H).

<sup>3</sup> А. И. Тереножкин. Археологические исследования близ Смели в 1952 г. — КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954, стор. 72.

<sup>4</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, стор. 92—101, курганы № 107, 111, 114, 119, 124, 126, 134—136, 139, 143, 144, 155, 158, 159, 161, 163.

мок залізного ножа, біля лівого плеча — залишки дерев'яного предмета у вигляді кульки і кістяне вістря<sup>5</sup> (довжиною 22 см), виготовлене з розщепленої трубчастої кістки (коня або вола), яке в нижній, шир-

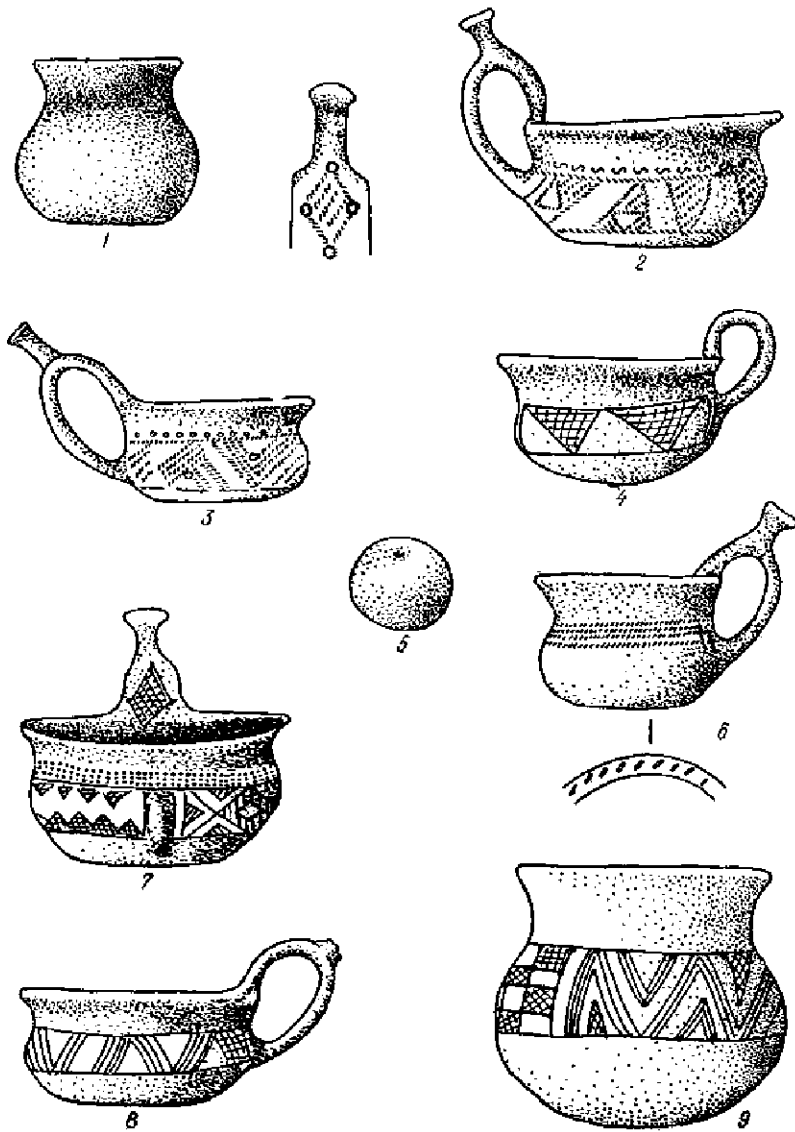


Рис. 1. Могильник «А».

1-2 — курган № 113; 3 — курган № 158; 4 — курган № 134; 5 — курган № 114; 6 — 7 — курган № 163; 8 — курган № 156; 9 — курган № 111.

шій частині мало втулку для насадження на держак. На думку О. О. Бобринського, це наконечник списа (рис. 2, 8).

Курган № 107 (висота — 2 м; діаметр — 46 м). У насипу виявлено два поховання: одне — зруйноване з уламками посудини біля залишків кісток, друге — у південній частині кургану збереглося повністю. Кістяк жінки лежав витягнутий, трохи набік, головою на захід. За

<sup>5</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, стор. 94, табл. I, 9; II, 12; VII, 5; XXVI, 23.

головою знайдені черпак, прясло, бронзова шпилька з вигнутим широкою петлею кінцем (рис. 2, 4) <sup>6</sup> і кілька кісточок дитини.

Інвентар інших зруйнованих поховань могильника «А» загалом мало відрізняється від вищеописаного, але керамічний комплекс у багатьох випадках був різноманітнішим.

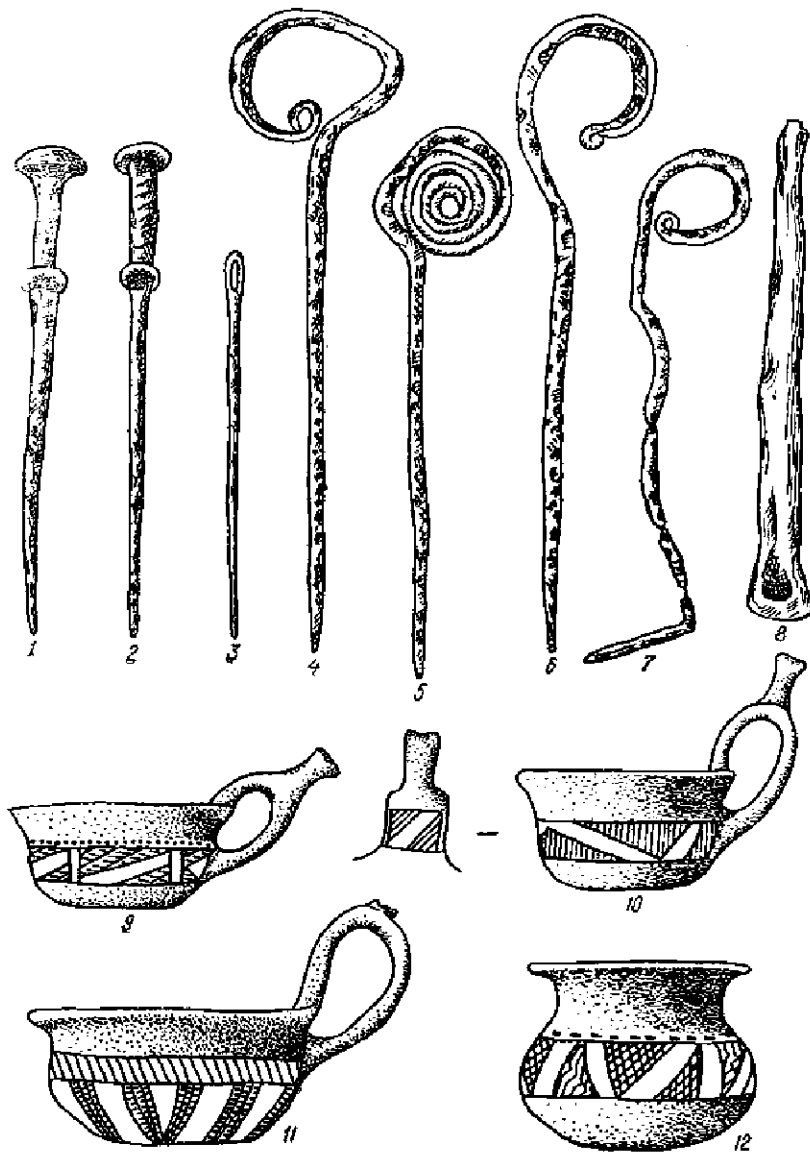


Рис. 2. Могильник «А».

1, 2, 3—11 — курган № 119; 9 — курган № 169; 4, 6 — курган № 107; 5 — курган № 136; 7, 10, 12 — курган № 126; 8 — курган № 113.

Курган № 111 (висота — 2,15 м, діаметр — 32 м). На глибині 0,9 м знайдені, переважно в уламках, простий горщик, орнаментований келих (рис. 1, 9), невеликий черпак і миска «із візерунками» <sup>7</sup>.

<sup>6</sup> А. А. Бобринський. Вказ. праця, стор. 32—33, табл. XXVI, 43. Шпилька з кургану 107 дається в таблиці звіту дослідника (табл. III, 6, наш рис. 2, 4), але в фондах Київського історичного музею є інша шпилька з цього кургану (за інв. № 15145/908).

<sup>7</sup> А. А. Бобринський. Вказ. праця, стор. 98, табл. XXVI, 20, 33.

*Курган № 114* (висота — 2,54 м, діаметр — 57 м). У насипу трапились глечик, уламки залізного предмета і два розбитих черпаки. Тут, як і у згаданому вище чоловічому похованні з кургану № 113, черпаки були вкладені один у другий (рис. 1, 7). Розміри більшого досить значні<sup>8</sup>.

*Курган № 119*. У звіті О. О. Бобринського<sup>9</sup> він не названий, але в таблиці до звіту подано рисунок шпильки (рис. 2, 1), знайденої в цьому кургані. Дві посудини з нього — орнаментований черпак (рис. 2, 11) і невелика миска грубої роботи зберігаються у фондах Київського історичного музею.

*Курган № 124* (висота — 2 м, діаметр — 50 м). В насипу знайдено розбитий орнаментований черпак<sup>10</sup> і глиняне пряслице.

*Курган № 126* (висота 2,4 м, діаметр — 64 м). Тут розкопано залишки двох-трьох поховань, неодноразово зруйнованих. У східній частині на глибині 1,5 м знайдено уламки великої посудини, миски, п'ять невеликих черпаків (рис. 2, 10), глиняне прясло; в західній — невеличка посудина, бронзова шпилька (рис. 2, 7), три намистини і частина залізного кільця. У південній частині насипу виявлено невеликий орнаментований келих (рис. 2, 12), а нижче, на рівні ґрунту, зафіксоване чоловіче поховання (за О. О. Бобринським, можливо, більш пізнього часу). Зберігся лише розрубаний череп, а позаду нього — розбита посудина і кілька кісток барана<sup>11</sup>.

*Курган № 135* (висота 2,15 м, діаметр — 53 м). Серед знахідок — дві розбиті посудини, черпак та спалені людські кістки<sup>12</sup>.

*Курган № 139* (висота — 2,42 м, діаметр — 42 м). У насипу біля розкиданих кісток померлого виявлені черпак (рис. 2, 9), бронзова цвяхоподібна шпилька та голка (рис. 2, 2, 3)<sup>13</sup>.

*Курган № 155* (висота — 2,35 м, діаметр — 46 м). На глибині 1,75 м знайдено орнаментований кубок і черпак (рис. 1, 8), уламки миски, частину бронзового предмета і роговий виріб у вигляді ручки<sup>14</sup>.

*Курган № 163* (діаметр — 43 м). Біля кісток жіночого поховання (за визначенням О. Бобринського) лежали два черпаки (рис. 1, 6), перевернуте блюдо (миска — Є. П.), прясло (рис. 1, 5) та округлий гранітний відбійник<sup>15</sup>.

Крім того, окремі речі ранньоскіфського часу, що очевидно, також походять із зруйнованих могил, траплялись в ряді курганів серед впускних більш пізніх поховань (V—IV ст. до н. е.).

Наводимо їх опис:

*Курган № 134* (висота — 1,74 м, діаметр — 35 м). Тут були два непорушених, пізніших поховань скіфського часу в насипу та зруйнована могильна яма, де знайдено орнаментований черпак (рис. 1, 4)<sup>16</sup>.

*Курган № 136* (висота — 1,95 м, діаметр — 41 м). У насипу на глибині 1,75 м і нижче виявлено залишки пізніших поховань, в яких у різних місцях трапились уламки черпака, бронзова шпилька із спіралеподібною голівкою (рис. 2, 5)<sup>17</sup>.

*Курган № 143* (висота — 2,4 м, діаметр — 41 м). Серед знахідок в насипу — уламки посудини та черпака. Під насипом розташовані дві ґрунтові ями: одна з безінвентарним жіночим похованням, а друга

<sup>8</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, стор. 98, табл. XXVI, 15, 34.

<sup>9</sup> Там же, табл. XXVI.

<sup>10</sup> Там же, стор. 99, табл. XXVI, 32.

<sup>11</sup> Там же, стор. 95, табл. XXVI, 1, 16, 17, 30, 37, 40.

<sup>12</sup> Там же, стор. 99, табл. XXVI, 3.

<sup>13</sup> Там же, стор. 96, табл. III, 5, 10; VII, 1; XXVI, 7.

<sup>14</sup> Там же, стор. 93, табл. XXVI, 41.

<sup>15</sup> Там же, стор. 97, табл. II, 21; VII, 4; XXVI, 9.

<sup>16</sup> Там же, стор. 99, табл. XXVI, 22.

<sup>17</sup> Там же, стор. 96, табл. XXVI, 4.

являла собою катакомбу з вхідною ямою, у якій зібрано поміж залишків кісток 11 бронзових вістер до стріл різних типів<sup>18</sup>.

*Курган № 144* (висота — 2,35 м, діаметр — 37 м). У насипу на глибині 1,72 м знайдені уламки черпака. Під насипом у ґрунті — могильна яма з пізнім похованням.

*Курган № 158* (висота — 2,12 м, діаметр — 46 м). Тут, у насипу виявлені два гранітних відбійники, розбита чорна посудина та орна-

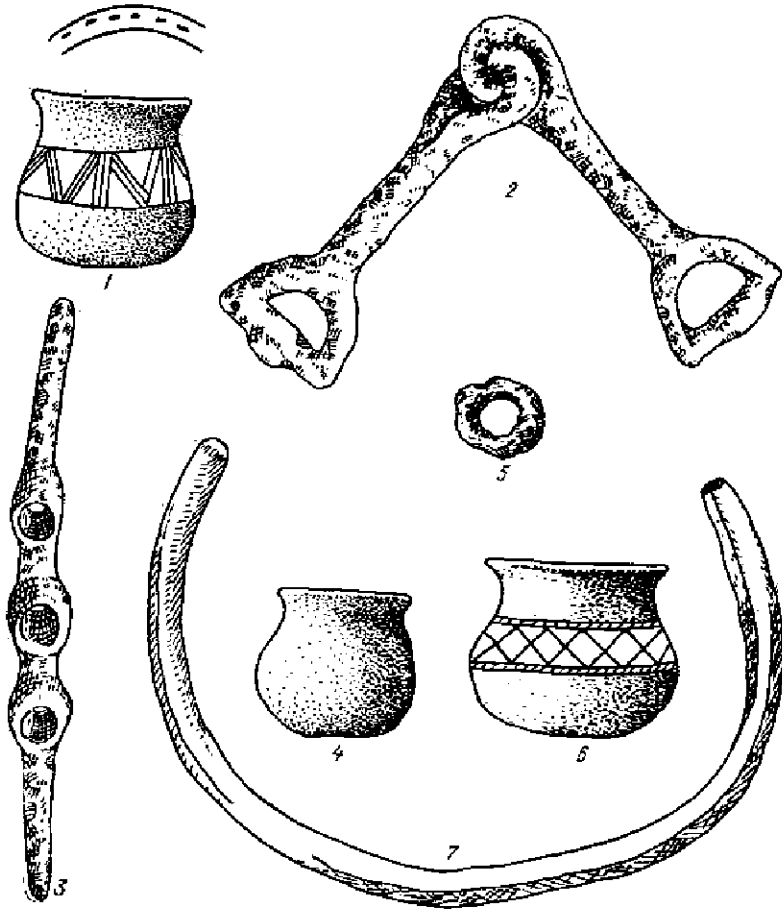


Рис. 3. Могильник «В».

1—3 — курган № 183; 4 — курган № 173; 5—6 — курган № 184; 7 — курган № 179.

ментований зубчастим штампом черпак (рис. 1, 3). На ґрунті — непо-рушене жіноче поховання V ст. до н. е. та зруйноване чоловіче у ґрун-товій могильній ямі<sup>19</sup>.

*Курган № 159* (висота — 1,43 м, діаметр — 36 м). У числі знахі-док — простий келих, половина другого та уламки черпака. Під насипом розташована ґрунтова могильна яма пізнього часу (пограбована)<sup>20</sup>.

*Курган № 161* (висота — 2,2 м, діаметр — 35 м). У насипу виявле-но два черпаки та уламки іншої посудини. Нижче рівня ґрунту — зруй-новане чоловіче поховання пізнішого часу<sup>21</sup>.

<sup>18</sup> А. А. Бобринская. Вказ. праця, стор. 10, табл. XXVI, 11.

<sup>19</sup> Там же.

<sup>20</sup> Там же.

<sup>21</sup> Там же.

Могильник «В», що складався з 120 курганів, розташований на підвищенні Шанці, над берегом р. Тенетянки<sup>22</sup>. З 18 розкопаних тут курганів лише в чотирьох були виявлені залишки поховань, зруйнова-

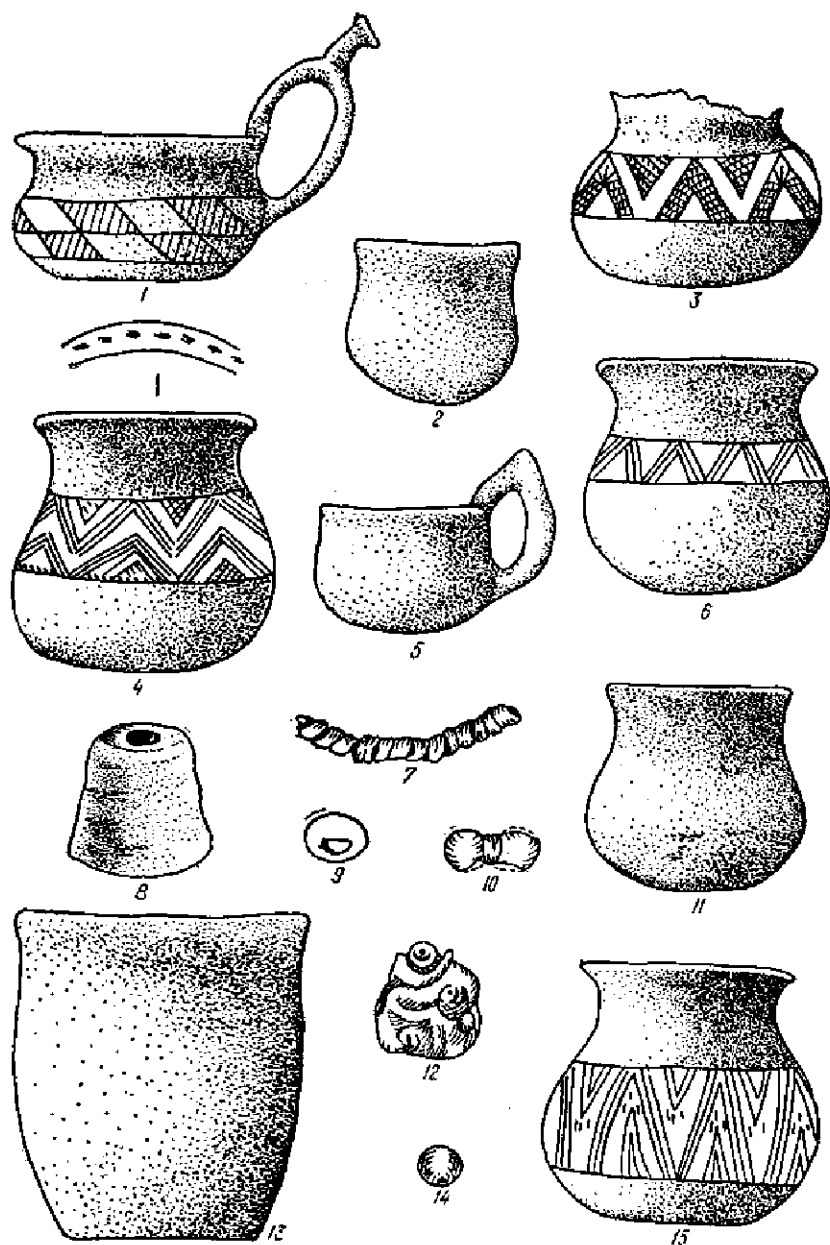


Рис. 4. Могильник «В».

1—2 — курган № 214; 3 — курган № 220; 4 — курган № 213; 5 — курган № 212; 6 — курган № 219; 7 — курган № 225; 8—15 — курган № 211.

них пізніше, які можна віднести до ранньоскіфського часу (кургани № 173, 179, 183, 184).

Курган № 173. У верхній частині насипу (висота — 3 м) знайдено два неорнаментованих келихи (рис. 3, 4).

<sup>22</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, план I—H, стор. 74—84.

*Курган № 179.* Тут зафіксовано розбитий посуд: уламки орнаментованого чорнолощеного келиха і великого низького черпака, а також бронзову нашийну гривню з відбитими кінцями<sup>23</sup> (рис. 3, 7).

*Курган № 184* (висота 3,75 м). Невеликий орнаментований келих (рис. 3, 6) знайдено в насипу поруч з бронзовим кільцем<sup>24</sup> (рис. 3, 5).

*Курган № 183.* Така сама посудина, проте дещо інших пропорцій, супроводжувалась бронзовими стременоподібними вудилами та прямим псалієм з трьома отворами у відповідних їм потовщеннях (рис. 3, 1—3). У насипу виявлено також уламок амфори, що потрапив сюди, мабуть, випадково<sup>25</sup>. Фрагменти амфор постійно траплялись і в інших, більш пізніх курганах цього могильника.

Могильник «F» розташований на північ від могильника «A», його перетинає великий шлях з Сміли до с. Михайлівки. З 25 курганів досліджено 13. Вони містили в собі зруйновані поховання в насипу або в могильних ямах із залишками дерева, мабуть, від накату<sup>26</sup>. Сліди таких ям виявлено в курганах 210, 213, 225. Одна з ям мала дерев'яну підлогу та накат (курган № 211).

*Курган № 210.* В насипу знайдено лише розбитий черпак.

*Курган № 213* (висота — 1,8 м, діаметр — 66 м). Серед залишків ґрунтової могильної ями виявлено шар дерева, два розбитих черпаки, круглотілий орнаментований келих (рис. 4, 4) і частина іншої посудини<sup>27</sup>.

*Курган № 225* (діаметр — 53 м). В насипу були розкидані кістки небіжчика, а на ґрунті — сліди могильної ями, де знайдено лише бронзову спіралеподібну прикрасу (рис. 4, 7)<sup>28</sup>.

*Курган № 211* (висота — 2 м, діаметр — 56 м). Поховання здійснено у ґрунтовій могильній ямі (3,2×2,6 м), глибиною до 0,5 м. Зверху яма була накрыта дошками, а дно застелене товстою дерев'яною підлогою. Кістяки збереглись погано. На думку дослідника, у могилі лежали поряд два небіжчики, один ближче до південної стінки. Він був орієнтований головою на захід, ноги зігнуті в колінах. Над ними знайдено невеликий гранітний камінь, а поблизу плечових кісток — прясло (рис. 4, 8) та дві бурштинові намистини (рис. 4, 14). Вздовж кісток тулуба лежали бронзове «кільце» (рис. 4, 9) і кілька бронзових бляшок у вигляді вісімок (рис. 4, 10). Біля ніг померлих стояв посуд: миска, а в ній — орнаментований келих (рис. 4, 15), перевернутий набік, і тут же кістяна просвердлена прикраса (рис. 4, 12). Поруч трапились дві неорнаментовані посудини: одна мала форму банки, злегка розширеної догори (рис. 4, 13), а друга являла собою невеликий келих (рис. 4, 11)<sup>29</sup>.

В інших курганах поховання VII ст. до н. е. розташовані в насипу.

*Курган № 212.* Тут виявлені череп людини, кістки, розбитий посуд та неорнаментований черпак (рис. 4, 5).

*Курган № 214* (висота — 2,15 м, діаметр — 69 м). У різних секторах насипу зібрані, за описом О. О. Бобринського, три посудини: перша — «пряма»; друга — містила в собі розбитий черпак і була покрита зверху уламками «тарілки та глибокої чашки»; третя (в уламках) — велика. В музеї зберігся посуд (рис. 4, 1, 2)<sup>30</sup>.

<sup>23</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, стор. 75, табл. V, 21.

<sup>24</sup> Там же, табл. IV, 7, 11; VII, 17; XXVI, 29.

<sup>25</sup> Там же, стор. 76, табл. III, 3; VII, 8.

<sup>26</sup> Там же, стор. 65—73, план 1—Н.

<sup>27</sup> Там же, стор. 66, табл. XXVI, 48.

<sup>28</sup> Там же, табл. III, 17.

<sup>29</sup> Там же, стор. 65, табл. II, 15; III, 19, 22; IV, 2; Іа: XXVI, 28; V, Іа.

<sup>30</sup> Там же, стор. 66.

*Курган № 219.* Серед уламків дерева знайдено чотири посудини — два черпаки і два келихи (рис. 4, 6) та уламок заліза<sup>31</sup>.

*Курган № 220.* В ньому виявлене тілоспалення. Насип, особливо у середній частині сильно обпалений (до стану цегли), від самого верху до рівня ґрунту. В різних місцях обпалене каміння, вуглини, багато уламків перепалених кісток, у тому числі й людських, а також розбитий посуд: посудина з прямими стінками, блюдо, чарка і уламки другого блюда дуже великих розмірів (за описом О. О. Бобринського). У Київському історичному музеї зберігається круглотілий чорнолощенний келих з інкрустованим орнаментом, що походить, за описом, з цього кургану (рис. 4, 3)<sup>32</sup>, хоч у матеріалах дослідника така посудина не зазначена.

Могильник «Г» тенетинської групи дав лише одне поховання ранньоскіфського часу в насипу кургану № 227. Воно супроводилось банкоподібною посудиною з проколами під вінцями, а також орнаментованим черпаком<sup>33</sup>.

Таким чином, у складі розглянутих курганних груп досліджено всього 31 курган з похованнями ранньоскіфського часу. Усі поховання, крім двох, є тілопокладеннями. Залишки тілоспалення зафіксовані лише в курганах № 135 та 220. Могили виявлені як в насипах, так і під ними в неглибоких ґрунтових ямах (глибиною до 0,2—0,25 м, лише в кургані № 211 глибиною 0,51 м). Останні перекриті дерев'яним накатом, а в одному випадку (курган № 211) зафіксована дерев'яна підлога. Найбільша кількість поховань у насипу — три. Вони, як правило, одиночні. Парне поховання, можливо, виявлене у кургані № 211. Кістки лежать на спині (у кургані № 107 — на боку), з витягнутими ногами (в одного померлого з кургану № 211 були зігнуті коліна). Орієнтація західна, з незначними відхиленнями.

Інвентар поховань ранньоскіфського часу переважно простий і одноманітний. Він складався в основному з посуду — від однієї до семи посудин (курган № 126), бронзових шпильок та голок. Окремі знахідки: малий залізний ніж (курган № 113), кістяні вироби — втульчате вістря (курган № 113), рогова ручка (№ 155), просвердлена прикраса у вигляді голівки грифо-барана (№ 211). Серед бронзових предметів — гривня (№ 179), вудила з псалієм (№ 183), бляшки (№ 211), спіралеподібна прикраса (№ 225) тощо. У жіночих похованнях були також керамічні прясла.

В складі посуду — черпаки (чарки, за О. О. Бобринським), келихи, горщики («прямі» посудини) та миски. Черпаки невеликих, рідше більших розмірів, наявні майже в усіх похованнях, причому у деяких з них знайдено по кілька черпаків (п'ять — в кургані № 126). Усі вони однотипні — досить глибока чашечка з округлим дном. Вінця S-подібного профілю, з відігнутим назовні краєм. Ручка стрічкова (овальна в перетині), має вигляд округлої широкої петлі, трохи відтягнута назад і виступає над краєм чашечки. Верхня частина ручки закінчується циліндричним виступом, здебільшого зі сплющеним круглим капелюшком. У центрі дна, на зовнішній поверхні є ямка, що іноді виступає на внутрішній ледь помітним горбочком.

Поверхня черпаків гладенька, але нелощена, темно-брунатного або брунатно-сірого кольору. Орнамент врізний або зубчасто-штампований. Ряд наколів прикрашає відігнуті краї вінця. Широкою смугою орнаментовані плічка та ручки у місці з'єднання їх з краєм черпака. Смуга обмежена з двох боків горизонтальними лініями, а між ними розташовується геометричний візерунок (кути, трикутники, ромби тощо) або

<sup>31</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, табл. VII, 10; XXIV, 7, 24, 36.

<sup>32</sup> Там же, стор. 69.

<sup>33</sup> Там же, стор. 74.



коса сітка. Іноді простежується ряд паралельних горизонтальних ліній (курган № 163). Зрідка трапляються черпаки і з складнішим мотивом. Так, наприклад, на одному з них (курган № 114) смуга поділена на два відрізки, між якими вміщений виступ. Орнаментальна схема відрізків різноманітна. Над смугою проходить потріпаний ряд дрібних штампованих ямок. Орнамент черпака з кургану № 119 складається з вузької смужки, заповненої навскісною штриховкою, від якої спускаються до увігнутого денця відрізка стрічок, заштрихованих сіткою<sup>34</sup>. Винятком є неорнаментований екземпляр (курган № 212) у вигляді слабoproфільованої чашечки з високою ручкою, перегин якої утворює гострий виступ.

Круглотілі келихи (теж характерна форма посуду ранньоскіфського часу Лісостепового Правобережжя), траплялись рідше. Більшість з них знайдено в уламках. Посудини, як правило, гарно виготовлені, поверхня їх підлощена. Частина келихів орнаментована. Декор аналогічний візерунку на черпаках — широка смуга, заповнена закресленими кутами і ускладнена іноді рядками дрібних рисочок над нею (курган № 126). Але трапляється і складніша: схема — сполучення кутів, заштрихованих прямокутників та ламаних стрічок (курган № 111, рис. 2, 11). Є також неорнаментовані келихи.

Миски та горщики, які входили до складу інвентаря, не збереглися, крім одного горщика (рис. 4, 13). Однак О. О. Бобринський згадує про орнаментовану миску, характерну для раннього скіфського часу, знайдену в кургані № 111 (могильник «А») разом з горщиком, круглотілим келихом та черпаком. За описом дослідника, у згаданих курганах цього могильника та в кургані № 227 могильника «С» траплялися високі, прямі, вузькі горщики, з вінцями дещо відігнутими назовні і прикрашеними зверху наскрізними наколами, які часто на поверхні утворюють горошинки..., а це теж, як відомо, є властивим саме для ранніх часів.

Бронзові шпильки (О. О. Бобринський називає їх — «иглы») знайдені в шести похованнях могильника «А» (кургани № 107, 113, 119, 126, 136, 139). Всі вони мають різні форми: цвяхоподібні шпильки з опуклими масивними круглими капелюшками і рельєфним валиком у верхній частині стрижня (№ 119, 139; рис. 3, 1, 2). Шпильки з голівкою у вигляді широкої петлі, кінець якої загнутий до середини чи назовні (№ 107, 125), або з голівкою, згорнутою у спіральний щиток (№ 136). У кургані № 139 разом із шпилькою знайдена бронзова голка.

Керамічний посуд та шпильки аналогічні матеріалу з раннього шару Жаботинського поселення, який датується першою половиною VI ст. до н. е.<sup>35</sup> Раннє датування цих курганів (могильника «А» і деяких поховань могильника «F») підтверджують також поховання з курганів поблизу с. Константи́нівки<sup>36</sup>, серед інвентаря яких є аналогічна кераміка та бронзові двокільчаті вудила кобанського типу, відомі в Лісостеповому Подніпров'ї у VIII ст. до н. е.

У кургані № 183 (могильник «В») знайдено стременоподібні вудила і бронзовий псалій з трьома отворами. Такі знахідки з'являються в пам'ятках лісостепового Правобережжя у другій половині VII ст. до н. е. і були поширені в першій половині VI ст. до н. е.

У басейні р. Тясмин стременоподібні вудила в супроводі псаліїв з трьома отворами входили до складу інвентаря поховання кінця VII ст. до н. е. (курган № 524 поблизу с. Жаботин)<sup>37</sup>. У похованні кургану

<sup>34</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, табл. XXVI, 50.

<sup>35</sup> Є. Ф. Покровська. Поселення передскіфського часу. — СА, № 4. М., 1973.

<sup>36</sup> А. А. Бобринский. ИАК, вып. 4. СПб., стор. 31 і далі.

<sup>37</sup> А. А. Бобринский. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 г. — ИАК, вып. 60. К., 1916, стор. 15 і далі.

№ 2 поблизу того самого села стременоподібні бронзові вудила знайдені поруч з двопетельчастими<sup>38</sup>.

Кістяна прикраса у вигляді голівки грифо-барана, як і кістяні псалії з аналогічним зображенням, належать до виробів, відомих у Лісостепу лише з початку VI ст. до н. е. і тому поховання з кургану № 211 (могильник «F»), де вона знайдена, можна датувати цим часом.

Таким чином, найбільш вірогідною датою розглянутих нами поховань з курганних могильників поблизу р. Тенетинки є VII — початок VI ст. до н. е., що відповідає часові існування Жаботинського поселення. Курганні могильники біля р. Тенетинки існували до кінця скіфського часу, здебільшого зберігаючи основні риси поховального обряду. Походження останнього поки що залишається не з'ясованим.

Основним поховальним обрядом VIII—VII ст. до н. е. в басейні Тясмину було, як вважають на підставі матеріалів чорноліської культури, безкурганне тілоспалення<sup>39</sup>. Але у VIII ст. до н. е. і навіть раніше відомі кургани з тілоспаленнями (№ 185 на могильнику «Д» в Тенетинці) та тілопокладеннями (на могильнику поблизу Гуляй-Города), поховання в насипу (№ 41) та колективне поховання в ґрунтовій ямі (курган № 52), де нижній ряд небіжчиків був покладений у випростаному стані, головою на захід<sup>40</sup>.

Поховання, аналогічні тенетинським, виявлено і в інших місцях басейну р. Тясмин, як про це свідчить матеріал з розкопок О. О. Бобринського та ін.<sup>41</sup> Наприклад, впускне поховання в насипу кургану № 9 епохи бронзи поблизу Сміли, в урочищі Деренговець, у кургані № 370 неподалік с. Ковалихи; зруйноване поховання в кургані № 334 Гуляйгородського могильника та в околиці с. Стецівка<sup>42</sup>. Аналогічні пам'ятки були відкриті в басейні Південного Бугу — кургани № 1, 5 поблизу с. Рижанівка, досліджені Д. Я. Самоквасовим<sup>43</sup>.

Серед курганів доби бронзи, розкопаних О. Бидловським на могильнику поблизу с. Долинки (колишні Яцьковичі) Черкаської області, виявлено два поховання з випростаними кістяками, орієнтованими головою на захід. Одне було на рівні ґрунту в кургані № 57, друге, впускне — в насипу (№ 40)<sup>44</sup>. Їх супроводили круглотілі келихи, один з яких (курган № 40) прикрашений дрібнозубчастим штампом (зберігається в краєзнавчому музеї Умані, № 425, 4). У басейні р. Рось, наприклад, в околицях Кагарлика та с. Зеленки Миронівського району, також є ряд впускних поховань у курганних насипах епохи бронзи, в яких небіжчики лежать випростані на спині, мають західну орієнтацію, супроводжуються неорнаментованими келихами та черпаками<sup>45</sup>.

У степах Північного Причорномор'я — поблизу Дніпра та на Дністрі останнім часом виявлено нові (курганні та впускні в насипи

<sup>38</sup> М. И. Вязьмитина. Ранние памятники скифского звериного стиля.—СА, № 2. М., 1963, стор. 158—159; В. Хвойко. Древности Приднепровья II. К., 1899, стор. 25, табл. XIV, 277, 278.

<sup>39</sup> А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 42—47.

<sup>40</sup> Є. Ф. Покровська. Кургани передкіфського часу в басейні р. Тясмин.—Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 128—129, сл. 132.

<sup>41</sup> Речі зберігаються у Київському історичному музеї та в Ермітажі. Комплекси поховань VIII—VI ст. до н. е. описані в кандидатській дисертації Є. Ф. Покровської (К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья бассейна р. Тясмин (VIII—VI вв. до н. э.—НА ІА АН УССР, 1953).

<sup>42</sup> А. А. Бобринский. Вказ. праця, т. I, стор. 15, табл. XXIII, 7; III, 13; XV, 2, XI, 14; т. III, стор. 46; В. И. Гошкевич. Клады и древности в Херсонской губ. Херсон, 1903, стор. 16—17.

<sup>43</sup> Д. Я. Самоквасов. Могила Русской земли. М., 1890; А. И. Тереножкин. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки.—МИА, № 130. М., 1965, стор. 211—214.

<sup>44</sup> S wiato wił, t. VI. Warszawa, 1905, стор. 14, 21, рис. 16, 23.

<sup>45</sup> Н. Е. Бранденбург. Журналы раскопок 1888—1902 гг. СПб., 1908, № кург. 220, 238, 239, 275, 290, 343; стор. 10—18, 21, 27, 35.

курганів доби бронзи) пам'ятки VII ст. до н. е. близькі до тенетинських<sup>46</sup>.

У результаті нових досліджень уточнені уявлення про географію цих пам'яток та межі розширення їх території в південно-західному напрямку.

Важливість тенетинських могильників полягає і в тому, що вони дають велику (досі неперевершену) кількість поховань рядового населення Лісостепу VII ст. до н. е., збагачують відомостями про його поховальний ритуал та окремі елементи побуту. В цих похованнях відсутні предмети озброєння, що свідчить про мирний характер життя мешканців. Ускладнення соціальних відносин, проникнення на територію Лісостепового Придніпров'я ознак скіфської культури знайшли своє відображення також у поховальному обряді. Поруч з рядовими похованнями з'являються усипальниці аристократичних верств тогочасного суспільства, як, наприклад, кургани № 1, 2 та 524 поблизу с. Жаботин.

Тенетинські кургани — один з найбільш ранніх комплексів скіфського часу є важливим джерелом у дослідженні проблеми походження і формування лісостепової культури цієї доби.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

### Погребения VII—VI вв. до н. э. на р. Тенетинке

Резюме

Большое значение для решения вопроса о происхождении культуры лесостепных племен скифского времени имеют материалы из курганных могильников у р. Тенетинки (бассейн р. Тясмина), исследованных в 1887—1889 гг. А. А. Бобринским. Эти материалы составляют важный археологический комплекс, характеризующий погребальный обряд рядового населения Правобережного Приднепровья VII — начала VI вв. до н. э.

Основная группа погребений этого времени (около 36) была открыта в курганных могильниках «А», «В», «F», «G» (под насыпью на уровне грунта и в мелких могильных ямах). На основании погребений, сохранившихся вetroутыми (курганы № 107, 113, 211), можно судить, что положение покойников было вытянутым на спине или слегка повернутым набок, ориентация западная. Инвентарь состоял из посуды с преобладанием черпаков и кубков, есть бронзовые и костяные изделия, аналогии которым известны на поселении VII — начала VI вв. до н. э. в с. Жаботин и других памятниках этого времени.

Погребения, аналогичные тенетинским, известны и в других местах Лесостепи, в бассейне р. Рось и Южного Буга. Открытые в последние годы в степях Северного Причерноморья в низовьях Днепра и Днестра аналогичные памятники дополняют наши представления о распространении их в юго-западном направлении.

А. П. МАНЦЕВИЧ

### Керамічна тара з кургану Солоха

У дореволюційній археологічній практиці нехтувався рядовий матеріал, зокрема кераміка (маються на увазі пам'ятки скіфської доби). Серед знахідок з Литого (Мельгунівського) кургану вона зовсім не зга-

<sup>46</sup> Д. Т. Березовець. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу біля с. Кут.— АП, т. IX. К., 1960, стор. 58, рис. 15, 6; Д. Я. Телегін. Розкопки курганів поблизу Запоріжжя.— АДНУ в 1969, вид. IV. К., 1975, стор. 55—56, рис. 6; А. И. Мелюков а. Скифские курганы Тираспольщины.— МИА, № 115. М., 1962, стор. 116, табл. 1, 5; И. Т. Черняков. Новые находки эпохи бронзы и раннего железа на Одессине.— Материали XV конференції ІА АН УРСР. К., 1972, стор. 184—185.